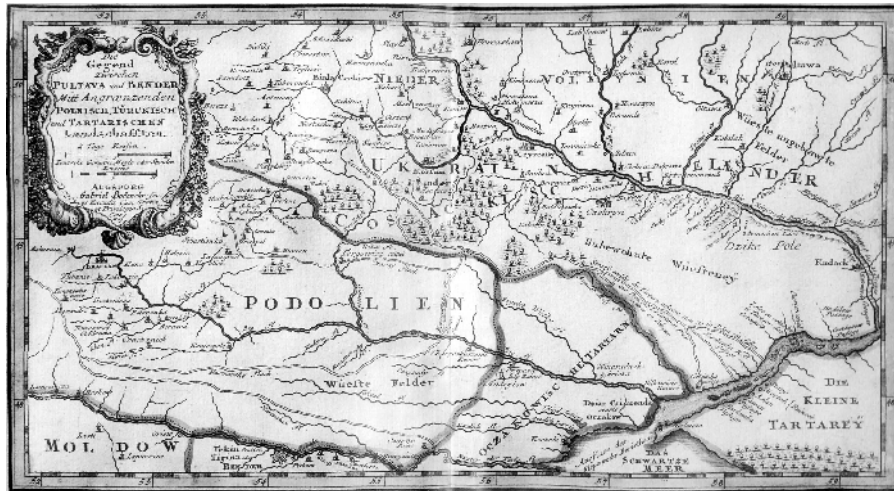

Розділ VI

Дискусії

Леонтій Войтович

КІЛЬКА РЕПЛІК З ПРИВОДУ ДИСКУСІЇ ПРО АВТЕНТИЧНІСТЬ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

Полемика навколо автентичності «Слова о полку Ігореве» далеко не нова. Дискусія, започаткована О. О. Зиміним, щодо фабрикації цього твору у XVIII ст., яка сьогодні має немало прихильників, призупинена, так як монографія вченого, яка залишилася в рукописі, досі не опублікована. Свіжа версія Е. Кінана щодо написання «Слова» чеським славістом Й. Добровським (1753–1829)¹ була сприйнята багатьма як факт, який майже не потребує доведення. Чи справді все так однозначно?

Згадка в «Слові» про Пліснесько завжди викликала суперечки. Один з найважливіших аргументів Е. Кінана якраз базується на впевненості, що Й. Добровський міг довідатися про Пліснесько, яке знаходилося на території, приєднаній до Австрії у 1772 р. Але у XVIII ст., як і нині, цей населений пункт називався Підгірці. І тільки після перших розкопок городища, які були розпочаті у 1810 р. (тобто після появи «Слова»), і матеріали яких почали публікуватися з 1882 р.², з'явилися спроби ототожнити його з літописним Пліснеськом, згаданим у Іпатіївському літописі під 1188 та 1232 рр.³ При цьому виходили з місцевої топоніміки, публікації на тему якої з'явилися аж наприкінці XX ст. Загальноприйнятою ця версія стала досить пізно⁴, а до того Пліснесько ототожнювали з с. Плоским поблизу Києва⁵. Довідатися про Пліснесько Й. Добровський міг тільки, побувавши в с. Підгірці на межі нинішнього Золочівського і Бродовського районів Львівської області.

Ще більш наївним виглядає інший аргумент, ніби-то у Галичі не могли знати титулу «султан». Е. Кінан не звернув увагу, що руські дружини були учасниками битви при Манцикерті у 1071 р. проти сельджукського султана Арп-Арслана III; з цього часу сельджуцькі султани постійно оточували візантійські володіння і були учасниками чорноморської торгівлі; Андронік Комнін,

який знайшов притулок при дворі Ярослава Осмомисла, також перебував і при дворах сельджуцьких султанів; цілком можлива участь галицької дружини у битві візантійців з іконійським султаном Килидж-Арсланом II при Міріакефалоні 27 вересня 1176 р.⁶ Крім того, здається, цей титул використовували навіть половці (у словнику з XIV ст. саме у версії «солтан»⁷). Приймавши свій сумнівний висновок за аксіому, Е. Кінан вирішив, що Ярослав Осмомисл стріляв з альтани (!), а цей термін пізнього походження, що служить доказом про неавтентичність «Слова». Джерела ж свідчать, що Ярослав Осмомисл не брав участі у військових походах взагалі. Дослідження його скелета О. Горбенком дозволяють говорити про наявність спадкової хвороби Переса⁸, при якій стрільба з лука виключена (при стрільбі з лука потрібно впертися обома ногами в землю або стремена, що неможливе для людини з дефектом колінного суглобу). І взагалі це не буквальный, а образний вираз в тексті «Слова», що мали б помітити тутешні прихильники Е. Кінана.

Чи не найбільш вражлива сторона аргументації противників автентичності «Слова» — «харалужні мечі». Харалужні мечі — мечі, які виготовлялися у с. Харалуг на Волині⁹ (нині Корецького району Рівненської області). Температура плавлення заліза (1539 градусів Цельсія) до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжною. Тому для виплавки сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревесному вугіллі, отримуючи губчатий злиток — крицю, яка крім заліза вміщала у собі і спечені шлаки, що вилучалися шляхом довгої ковки. Отримані заготовки — штаби — йшли на виготовлення мечів та іншої зброї. З огляду на брак сировини відповідної якості, більшість мечів, судячи з археологічних знахідок, були предметами імпорту. Місцеві майстри, поодинокі свідчення про яких не завжди певні, використовували імпортні штаби. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця та Коловерть — значні поклади болотної руди із вмістом заліза 20–30 %. Криця, знайдена в с. Харалуг, відрізняється від інших. Донецький металург В. Свितящук, який вже довгий час займається цими дослідженнями, переконаний, що в процесі термообробки хара-

лужна сталь отримувала ударну в'язкість з достатньою твердістю. Такі клинки не крошилися і мало затуплялися¹⁰.

Напевно, «харалужні мечі» волинян мали свою специфіку, зрозумілу професіоналам, що автор «Слова» вважав за необхідне підкреслити (в цьому ж тексті «залізні папорзи під шеломи латинськими» — ще одна специфічна деталь (дослідники пропонують читати «папорзи» як «паворзи» — зав'язки з ремінців, укріплені залізними пластинами, які лежали поверх кольчуги на відміну від руських шоломів, у яких зав'язки були з шовку і знаходилися під кольчугою¹¹), яка, як і шоломи «латинські», напевно також характерна переважно для волинського війська). Загадка «мечів харалужних» дискутується давно¹². Слово «харалуг» виводять від тюркського чи татарського «хара-лик», перекладаючи як «узорчата сталь, булат»¹³. Якщо ця версія правильна, то харалужні мечі, як і інші булатні клинки, кувалися з штаб різносортової сталі із спеціальною технологією гартування та відпуску.

Звідки міг здогадуватися про «мечі харалужні» Й. Добровський? Невже можливе таке «дике» співпадіння?

Так само доволі проблематична впевненість, що князь Ярослав Володимирович не контролював і не будував міст на Дунаї¹⁴. Фрагмент, присвячений галицькому князеві, переконливо інтерпретований російським істориком М. Тихомировим¹⁵, як ремінісценсії з бойових дій 1185–1186 рр., коли галицький князь не дав угорському війську вдарити в спину повсталим болгарам.

У «Слові» читаємо, що Ярослав *«заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота»*. Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. Замкнути Дунаю ворота найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай затиснутий відрогами Трансільванських Альп і підступаючими до них з другого боку горами Магоча. Тоді й фраза *«меча бремени чрез облаки»* означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапульта і пороків, які разом з лучниками могли «замкнути» Залізні ворота¹⁶. Саме цей епізод міг зіграти вирішальну роль у ході болгаро-візантійської війни. Напевно, удар в спину угорських військ міг змінити хід подій або навіть привести до повної поразки Асенів.

«...рища тропу Траяню чрез поля на гори» — також ремінісценія болгарської війни¹⁷. За Д. Ангеловим, «Троянів прохід» — гірський прохід від Пловдива, званий пізніше Василицею, добре відомий у болгаро-візантійських війнах XII–XIV ст.¹⁸

«По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...» — результати діяльності Ярослава в Нижньому Подністров'ї та Подунав'ї. Тоді, ймовірно, і розцвіли такі міста, як Малий Галич (нині Галац), неподалік від впадіння Сирета у Дунай, чи Бирлад, згадані у переліку «міст дальніх і ближніх».

Відома грамота князя Івана Ростиславича мезибірським купцям від 20 травня 1134 р., де згадуються його володіння в Пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч¹⁹. Аутентичність грамоти визнавали П. Голубовський²⁰, І. Богдан²¹, М. Дашкевич²², М. Грушевський²³, В. Пашуто²⁴, О. Насонов²⁵, М. Левченко²⁶, А. Фроловський²⁷, О. Зимін²⁸, В. Потін²⁹, М. Браїчевський³⁰, Р. Рабінович³¹, Л. Войтович³² та О. Майоров³³. Прихильники версії щодо фальсифікату окрім загального скепсису, поважних аргументів не висунули (О. Соболевський³⁴, П. Панаїтеску³⁵, М. Мохов³⁶, М. Котляр³⁷, П. Павлов³⁸, В. Спінеї³⁹, С. Каштанов⁴⁰, Б. Перхавко⁴¹). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у XIX ст. Всі можливі клаузули грамоти вивчені, і довести її підробку, як і безсумнівну автентичність, наврод чи можливо.

З новіших коментаторів пам'ятки заслуговує уваги Г. Літаврін, який, не погоджуючись з М. Бібіковим, обґрунтував тезу, що область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав'я були воротами між морем і Карпатами, через які у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Не маючи сил зайняти цей район, Візантія не заперечувала проти його опанування сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом⁴². Про це свідчить і тісний союз Візантії з Галицьким князівством у середині XII ст., і відновлення цього союзу в часи Романа Мстиславича.

Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема, топонімічних⁴³, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13 серпня

1388 р. католикоса Теодорова II, із згадкою про Львів як «найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славно матір міст християнських королів», що відбиває часи Галицько-Волинської держави⁴⁴.

У «Слові» багато князівських імен, деякі з них (наприклад, дрібних полоцьких князів) ані Й. Добровський, ані інший вчений XVIII ст. практично не мали звідки взяти. Для чого було вигадувати Бояна, який оспівував таких же дрібних тмутараканських князів? Тоді як для сіверського скальда, для якого Боян, як скальд Святослава Ярославича та його синів, був взірцем, пошана останнього була зрозумілою.

Давно встановлено, що автор «Слова» до тонкощів розбирався у політичній географії Русі, генеалогії Рюриковичів і їх політичній ієрархії, лицарському побуті і військовій справі та соколиному полюванні⁴⁵. Це все зрозуміло для княжого скальда, який жив духом княжого двору і сам був учасником походів та полювань, і зовсім неможливо для вченого єзуїта, яким був Й. Добровський.

«Слово» вивчається давно, і процес цей триває⁴⁶. Крім спроб сенсаційного викриття фальсифікату, захоплення високою поезією твору, безплідних пошуків автора та пояснень «темних місць» при цьому досліджено немало проблем, пов'язаних з генеалогією Рюриковичів. З цієї точки зору можна виділили дослідження М. Грушевського⁴⁷ та Б. Яценка⁴⁸.

Залишаються дискусійними і сумніви стосовно окремих епізодів «Слова», висловлені свого часу М. Котляром, який відкидав можливість участі в походах проти половців до 1185 р. волинських князів Романа Мстиславича⁴⁹ та Мстислава Ярославича Німого (згадку про цього князя він відносить до Мстислава Удатного⁵⁰). Принаймні, один з названих князів — Мстислав Німий — брав участь у поході проти Кобяка у 1184 р. разом з городенським князем Мстиславом Всеволодовичем⁵¹. У тому ж Іпатіївському зведенні в числі учасників походу Ігоря Святославича на половців у 1184 р. названо князя «Андрея з Романом»⁵². У В. Татищева — «Андрея з Романом Мстиславичем»⁵³, на підставі чого він вважав обох князів Мстиславичами. Цю версію прийняли без застереження. Однак Андрія Мстиславича інші джерела не знають. Другого

Романа Мстиславича, окрім володимирського князя, — також. Напевно, Андрій — це турівський князь Андрій, який загинув у битві на Калці у 1223 р. Його батько Іван Юрійович згаданий востаннє під 1170 р., отже у 1184 р. Андрій спокійно міг мати 15–16 років і брати участь у поході. Турово-пінські князі брали участь у літньому поході 1184 р., очоленому Святославом Всеволодовичем (Ярослав Юрійович пінський з братом Глібом дубровицьким). У весняному поході, очоленому молодшим з чернігівських князів Ігорем Святославичем, могли брати участь дружини турівського і володимирського князів. Обидва були васалами сюзеренів своїх земель, посланими відповідно Всеволодом Ярославичем (який витіснив Інгваря Ярославича з Луцька) та турівським князем Святополком Юрійовичем. Неочікувано великий розлив рік перешкодив продовженню цього походу після сутички на р. Херей (Хорол). Тому військо було розпущене. У літньому поході ці дружини участі вже не брали, тому їх немає в переліку учасників цього походу. Волинські і турівські князі, які відгукнулися на заклик Святослава Всеволодовича влітку 1184 р., напевно, без проблем могли зробити це і весною 1184 р. Просто весною, зрозуміло, у військо, яке не очолював сам київський князь, князі Турівської та Волинської земель могли послати тільки своїх васалів. Виходить, що Роман Мстиславич міг ходити на половців раніше 1187 р. А щодо участі в походах проти половців Мстислава Удатного якраз не все до кінця однозначно. У повідомленні Суздальського літопису про похід 1204 р.⁵⁴ «Мстиславичем» міг бути син Мстислава Андрійовича — Василько, який народився у 1172 р. і доля якого невідома. Він міг знаходитися у цьому війську як васал Ярослава Всеволодовича. І було би природно для суздальського літописця з числа інших князів виділити представника суздальської гілки. Зрозуміло, що хоча з 1194 р. трипільським князем був Ростислав Володимирович, це не виключає можливості участі і Мстислава Удатного у поході на половців у 1204 р., але це припущення також належить до гіпотетичних.

У зв'язку з гіпотезою М. Котляра цікаве також зауваження М. Абрамова, що після смерті Ярослава Осмомисла Роман Мстиславич став ворогом Ігоревичів, як претендент на Галицьку спад-

щину, і через це не міг удостоїтися такої похвали у автора «Слова»⁵⁵. Не торкаючися проблеми авторства (яке, за М. Абрамовим, належить Єфросинії Ярославні, дружині Ігоря Святославича, дочці Ярослава Осмомисла), варто зауважити: якщо «Слово» складене відразу після подій (а саме так творили князівські скальди), то тоді ніхто не міг знати про наступні спроби Романа оволодіти галицьким престолом. У середині 1180-х рр. володимирський князь Роман Мстиславич, якому вдалося об'єднати Західну Волинь, разом із своїм союзником, пересопницьким князем Мстиславом Німим могли відзначитися у походах проти перелічених народів (загадкова «деремела» могла бути як серед пруських племен, так і у Причорномор'ї⁵⁶).

Цікаві також дослідження львівського археолога М. Рожка⁵⁷. Ярослав Осмомисл справді «*підпер гори Угорські своїми залізними полками*», Карпатська лінія оборони була неприступною, і тому походи угорського війська на Галич відбувалися в її обхід через Сянок і Перемишль.

Таким чином, питання неавтентичності «Слова о полку Ігореве» залишається далеким від вирішення. Аргументи Е. Кінана не виглядають переконливими і не знімають згаданих проблем, перш за все «мечів харалужних». Але Е. Кінан на новому рівні відновив дискусію навколо цього непростого питання, за що, безперечно, треба бути йому вдячним. Зачекаймо на видання праці О. Зиміна і продовжимо дискусію.

---

¹Кінан Е. Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? // Кінан Е. Російські історичні міти. — Київ, 2003. — С. 252–268.

²Zbiór wiadomości do Antropologii Krajowej. — Т. 6. — Kraków, 1882. — S. 58–61; — Т. 7. — Kraków, 1883. — S. 47–50; — Т. 8. — Kraków, 1884. — S. 94–99.

³ПСРЛ. — Т. 2. — 1962. — Стб. 661–662, 770.

⁴Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — Львів, 1957. — С. 25, 30.

⁵Материал для историко-географического словаря России. — Ч. 1: Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.). — Вильна, 1865. — С. 163; Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Вып. 1. — Москва; Ленинград, 1965. — С. 20; — Вып. 4. — Москва; Ленинград, 1973. — С. 83.

- ⁶ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. — Москва, 2001. — С. 636
- ⁷ Плетнева С. Половцы. — Москва, 1990. — С. 120–122.
- ⁸ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. — Львів, 1996.
- ⁹ Савка М. Т., Тимчишин Я. Д. До історії виробництва «мечів харалужних» // Укр. іст. журн. — 1965. — № 10. — С. 123–125.
- ¹⁰ Дмитриевский А. Вначале были мечи харалужные // Донецкий краж. — № 1777. — 16.03.2005.
- ¹¹ Лотман Ю. М. О слове «папорзи» в «Слове о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы. — Т. 14. — 1958. — С. 39–40.
- ¹² Арндт В. В. К вопросу о «мечах харалужных» «Слова о полку Игореве» // Сборник статей к 40-летию ученой деятельности академика А. С. Орлова. — Ленинград, 1934.
- ¹³ Корш Ф. Е. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» (Заметки к исследованиям П. М. Мелиоранского) // Известия отделения русского языка и словесности. — Т. 7. — Кн. 4. — 1903. — С. 47–54; Мелиоранский П. М. Вторая статья о турецких элементах в языке «Слова о полку Игореве» (Ответ Ф. Е. Коршу) // Там же. — Т. 10. — Кн. 2. — 1905. — С. 84–88; Ржигя В. Ф. Восток в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Сборник статей под ред. И. Г. Клобуковского и В. Д. Кузьминой. — Москва, 1947. — С. 182; Менчес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — Ленинград, 1979. — С. 156–157.
- ¹⁴ Див., наприклад: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001. — С. 218–232.
- ¹⁵ Тихомиров М. Н. Киевская Русь // Тихомиров М. Н. Древняя Русь. — Москва, 1975. — С. 31–34.
- ¹⁶ Там же. — С. 33.
- ¹⁷ Там же. — С. 34.
- ¹⁸ Ангелов Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII–XIV вв. // Известия на Българското Историческо Дружество. — Кн. 22–24. — София, 1948. — С. 219
- ¹⁹ Памятники русского права. — Вып. 2. — Москва, 1953. — С. 26.
- ²⁰ Голубовский П. В. Печениги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв. — Киев, 1884. — С. 207.
- ²¹ Богдан И. И. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Труды VIII археологического съезда. — Т. 2. — Москва, 1895. — С. 173–176.
- ²² Дашкевич Н. П. Грамота Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Сборник статей по истории права, посвящ. М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями. — Киев, 1904. — С. 366–369.
- ²³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 421–422.
- ²⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — Москва, 1950. — С. 169–171.
- ²⁵ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — Москва, 1951. — С. 143.

- ²⁶ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. — Москва, 1956. — С. 437–438.
- ²⁷ Фроловский А. В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. // Международные связи России до XVII в. — Москва, 1961. — С. 75.
- ²⁸ Зимин А. А. Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника // Памятники русского права. — Вып. 2. — Москва, 1966. — С. 30–31.
- ²⁹ Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. — Ленинград, 1968. — С. 228–229.
- ³⁰ Браичевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до «Слова о полку Ігоревім») // Галич і Галицька земля. Зб. наук. праць. — К.; Галич, 1998. — С. 26–27.
- ³¹ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // *Stratum plus*. — СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. — № 5.
- ³² Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль. — Львів, 2000. — С. 152.
- ³³ Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001. — С. 220–222.
- ³⁴ Соболевский А. И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. // Труды VIII археологического съезда. — Т. 2. — Москва, 1895. — С. 173–176.
- ³⁵ Panaitescu P. P. Diploma barladeana din 1134 si hrisevul lui lung Koriatovici din 1347 // *Revista istorica Romana*. — 1932. — Т. 2. — V. 1.
- ³⁶ Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — С. 82–83.
- ³⁷ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // *Укр. іст. журн.* — 1969. — № 9. — С. 20–22.
- ³⁸ Павлов П. За руското присъствие на Долни Дунав и българо-русские връзки през XI–XII // *Добруджа*. — Сб. 3. — 1986. — С. 12–13.
- ³⁹ Spinei V. *Moldova in secolute XI–XIV*. — Chisinau, 1994. — P. 21.
- ⁴⁰ Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв. — Москва, 1996. — С. 71–72.
- ⁴¹ Перхавко Б. В. Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае // *Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*. — Москва, 1996.
- ⁴² Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке // *Литаврин Г. Г. Византия и славяне*. — СПб., 1999. — С. 505–506.
- ⁴³ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) «До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)», виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі україністів у Чернівцях 28 серпня 2002 р. на засіданні секції «Галицько-Волинське князівство». На жаль, вони залишилися неопублікованими.
- ⁴⁴ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // *Україна в минулому*. — Вип. 1. — К.; Львів, 1992. — С. 10–11.
- ⁴⁵ Див.: Чернов А. Три имени автора «Слова о полку Игореве» — 2006 / *chernov-treznin.narod.ru*.
- ⁴⁶ Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». — М., 1923 (підтримка гіпотези М. Карамзіна, що автор «Слова» походив з Галича — С. 28–31); Федоров В. Г. Кто был автором «Слова о полку Игореве». — М., 1956; Махновець Л. І. Из дослідження «Слова о полку Игоревім» // *Радянське літературознавство*. — Київ, 1958. — № 1. — С. 39–42; Кудряшов К. В. Еще раз к вопросу о пути Игоря в Половецкую степь // *Труды отдела древнерусской литературы*. — Т. 14. — 1958. —

С. 49–60; Греков Б. Д. Избранные труды. — Т. 2. — М., 1959; Ржигя В. Ф. Автор «Слова о полку Игореве» и его время // Археографический ежегодник за 1961 год. — М., 1962. — С. 3–17; Лихачев Д. С. Когда было написано «Слово о полку Игореве»? // Вопросы литературы. — 1964. — № 8. — С. 132–160 (з приводу концепції О. Зиміна); Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1. — С. 117–120; Його ж. Загадка Святослава Всеволодовича київського // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 104–109; Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» — Москва; Ленинград. — Вып. 1–5. — 1965–1978; Рыбаков Б. А. Русь в эпоху «Слова о полку Игореве» // История СССР. С древнейших времен до наших дней. — Т. 1. — М., 1966. — С. 573–639; Его же. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972; Зимин А. А. Когда было написано «Слово»? // Вопросы литературы. — 1967. — № 3. — С. 135–152; Кузьмин А. Г. Мнимая загадка Святослава Всеволодовича // Русская литература. — 1969. — № 3. — С. 104–109; Франчук В. Ю. Мог ли Петр Бориславич создать «Слово о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы. — Т. 31. — 1976. — С. 77–93; «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985; Исследования «Слова о полку Игореве». — Ленинград, 1986; «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования. — М., 1988; Абрамов М. А. К проблеме авторства «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи. — Киев, 1990. — С. 154–163 (версія про авторство Єфросинії Ярославни).

⁴⁷ Грушевський М. Історія української літератури. — Т. 2. — К., 1993. — С. 159–221 (примітки С. К. Росовецького з бібліографією проблеми — С. 244–258).

⁴⁸ Яценко Б. И. Солнечное затмение в «Слове о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы. — Т. 31. — 1976. — С. 114–118; Его же. Кто такой Борис Вячеславич «Слова о полку Игореве»? // Там же. — С. 296–404; Його ж. Про Золоте Слово Святослава Київського // Радянське літературознавство. — 1976. — № 5. — С. 53–59; Його ж. Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Русская література. — 1981. — № 3. — С. 108–109; Його ж. Князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім» // Київська Русь. Культура. Традиції. — К., 1982. — С. 53–56; Его же. Лаврентьевская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Русская література. — 1985. — № 3. — С. 31–42; Его же. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Исследования «Слова о полку Игореве». — Ленинград, 1986. — С. 38–57; Его же. О некоторых особенностях рукописи «Слова о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы. — Т. 45. — 1992. — С. 351–363; Його ж. Димитрий Ростовский и «Слово о полку Игореве» // Русская література. — 1996. — № 4. — С. 117–122; Його ж. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. — К., 2000; Його ж. У полоні власних містифікацій (про статті Е. Кінана та Г. Грабовича) // Слово і час. — 2002. — № 5. — С. 22–29 (той же текст — Медієвістика — Вып. 3. — 2002; «Русская література» — 2002. — № 3); Його ж. І ще про автентичність «Слова о полку Ігоревім» // Слово і час. — 2003. — № 7. — С. 30–34.

⁴⁹ Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1. — С. 117–120

⁵⁰ Котляр Н. Ф. Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве» (Кто был Мстислав?) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1986. — М., 1988. — С. 43–48

⁵¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 631.

⁵² Там же. — Стб. 628–629.

- ⁵³Татищев В. Н. История Российская... — Т. 3. — М., 1964. — С. 130–131.
- ⁵⁴ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 420.
- ⁵⁵Абрамов М. А. К проблеме авторства «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи. — К., 1990. — С. 154–163 (власне С. 162).
- ⁵⁶Прицак О. Деремела — бродники // *International journal of slavic linguistic and poetics*. — 1965. — N. 9. — P. 84–96.
- ⁵⁷Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С. 12–20; Його ж. Тустань давньоруська наскельна фортеця. — К., 1996; Його ж. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Т. 1. — Львів, 1999. — С. 361–460; Його ж. Наскельні оборонні комплекси Карпат на території України і Польщі (проблеми дослідження та інтерпретації) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжн. наук. археологічної конф. 30–31 березня 2001 року. — Львів, 2001. — С. 268–276